

УДК 811.111+81'342

ОБґРУНТУВАННЯ КОГНІТИВНОЇ МОДЕЛІ ПОРОДЖЕННЯ МОВЛЕННЯ БІЛІНГВА

Валігура О. Р.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті обґрунтовуються когнітивні моделі породження інтерферованого мовлення білінгва, а саме, когнітивна модель продукування мовлення психічною сферою індивіда та загальна когнітивна модель розумово-мовленнєвої діяльності білінгва, що дає можливість адекватної інтерпретації багатьох фонетичних феноменів, зокрема явища фонетичної інтерференції.

Ключові слова: фонетична інтерференція, білінгв, когнітивні механізми, інтерферована фонетична система, стохастична модель породження інтерферованого мовлення, іншомовний акцент.

В статье обосновываются когнитивные модели порождения интерферированной речи билингва, а именно, когнитивная модель продуцирования речи психической сферой индивида и общая когнитивная модель речемыслительной деятельности билингва, что позволит адекватно интерпретировать многие фонетические явления, в частности феномен фонетической интерференции.

Ключевые слова: фонетическая интерференция, билингв, когнитивные механизмы, интерферированная фонетическая система, стохастическая модель порождения интерферированной речи, иностранный акцент.

The paper postulates cognitive models of interfered speech generation, namely, cognitive model of speech generation by the individual's psychic sphere and general cognitive model of bilingual's speech activity with the aim of adequate interpretation of many phonetic phenomena, in particular phonetic interference.

Key words: phonetic interference, a bilingual, cognitive mechanisms, interfered phonetic system, stochastic model of interfered speech generation, foreign accent.

Загальні методологічні засади когнітивної лінгвістики, спрямованої на розгляд мови як пізнавального знаряддя кодування та трансформації знань, в основі своїй уможливають дослідження когнітивних особливостей фонетичних явищ, зокрема, дозволяють аналізувати й інтерпретувати причини виникнення фонетичної інтерференції та механізми її реалізації в мовленні білінгвів. Специфічна потреба у вивченні фонетичної інтерференції, що проявляється у процесі породження і сприйняття усного іншомовного дискурсу українськими білінгвами, зумовлена не лише викликами соціальної дійсності, поширенням контактів між представниками різних мовних спільнот, а й когнітивно-психологічними й соціокультурними чинниками, які визначають особливості вторгнення фонетичної системи домінуючої рідної мови в межі мови, що вивчається.

З погляду когнітивно-дискурсивного та комунікативно-функціонального підходів феномен фонетичної інтерференції, тобто відхилення від вимовних норм однієї мови під впливом іншої, що виявляються насамперед у мовленні білінгвів, розглядається нами як складне комплексне соціально-психологічне й адаптивне явище, перебіг якого розгортається під час оволодіння індивідом іноземної мови і здійснюється під впливом його свідомого чи неусвідомленого втручання у природну структуру первинної або вторинної мови [1, с. 12].

Вивчення феномену фонетичної інтерференції з позицій когнітивно-дискурсивного підходу цілком закономірно набуває статусу актуального і особливо перспективного, оскільки фонетична система мови розглядається у межах його парадигми як невід'ємний складник мисленнєвої діяльності людини, що тісно взаємодіє з іншими когнітивними процесами. Проте для здійснення безпосереднього вивчення й опису когнітивних механізмів породження інтерференції та їхнього відповідного експериментального дослідження виникає потреба у створенні адекватної когнітивної моделі фонетичної системи іншомовного мовлення білінгвів.

З огляду на це метою нашої статті є обґрунтування та розробка когнітивної моделі породження інтерферованого мовлення білінгвом.

Відповідно до відомих концептуальних положень [3, с. 35-39; 4, с. 62-78; 5, с. 92-95; 6, с. 160-163; 8, с. 81-86; 11, с. 131-140; 12, с. 93-94;] моделювання є вихідним методом наукового пізнання та його центральним методологічним засобом, суть якого полягає в заміщенні об'єкта спеціальною моделлю, що відтворює головні особливості оригіналу, та проведенні за її допомогою необхідних досліджень [3, с. 92]. З методологічної точки зору особливо важливо те, що специфіка моделювання дозволяє заміщувати досліджуваний реальний об'єкт, який має незліченне розмаїття властивостей, сторін і відношень певною моделлю, що містить лише суттєві з погляду мети дослідження риси, властивості, відносини чи зв'язки об'єкта (оригіналу).

У лінгвістичній літературі терміни "модель" та "моделювання" знаходять дещо різні трактування. Так, у праці [5, с. 175] модель визначається як узагальнений, створюваний з метою одержання і (або) збереження інформації, специфічний об'єкт (у формі уявного образу, опису знаковою або матеріальною системою), що відбиває властивості, характеристики й зв'язки об'єкта оригіналу довільної форми, істотні для завдань, розв'язуваних суб'єктом. При цьому підкреслюється, що всі наші уявлення про світ носять модельний характер, а історично сформовані наукові поняття, пов'язані з об'єктивною реальністю (закони, теорії, наукові картини світу), є моделями різних рівнів і ступенів складності [там само, с. 175]. Поділяючи цю думку, О. О. Селіванова тлумачить модель як абстрактний й ідеалізований знаковий образ спрощеного відтворення певного об'єкта (оригінала), штучно створений дослідником із метою вивчення ознак, складників цього об'єкта, способів його існування й функціонування [7, с. 386].

Щодо суто лінгвістичної моделі, то вона трактується як штучно створений лінгвістом реальний чи мисленнєвий пристрій, який відтворює, імітує своєю поведінкою (у спрощеному вигляді) поведінку іншого пристрою (оригінального об'єкта) у лінгвістичних цілях [9, с. 304]. На противагу, Ч. Хоккет [12, с. 30-35] притримується іншої точки зору, вважаючи, що навряд чи вдасться побудувати єдину модель, яка адекватно відобразить природну мову, і моделювання не є способом адекватного відображення об'єкта, якщо справа торкається мови.

У контексті нашого розгляду, спрямованого на обґрунтування когнітивної моделі породження іншомовного інтерферованого мовлення білінгвом, лінгвістичну модель варто розглядати, на наш погляд, як властиві певній мовній системі або феномену сукупності горизонтально розміщених елементів, що складають структуру мови, та, будучи впорядкованими за вертикальним вектором їхньої ієрархії, набувають здатності символічно зображувати модельований об'єкт як певну систему з притаманними їй функцією та зв'язками між елементами.

У разі необхідності вивчення механізму взаємодії значної кількості чинників, що впливають на поведінку досліджуваного об'єкта, у модель доцільно вводити додаткову (просторову) вісь, методологічні вимоги до введення якої обґрунтовано в працях [3, с. 37-39, 54; 4, с. 64-65]. Такі моделі мають підвищену пояснювальну спроможність, оскільки дають можливість пояснювати не лише реальні факти, а й прогнозувати певні закономірності й тенденції функціонування об'єкта дослідження.

Виходячи з цього, когнітивну модель мови доцільно визначити як систему взаємозв'язаних елементів, кожен з яких є модусом (одним із логічних блоків мисленнєвого аналога повідомлення), що належить одному з рівнів мовного субстрату. Така модель наочно показує ті

процедури, які пов'язані з отриманням, збереженням, обробкою, передачею та використанням знань [5, с. 160-163].

Відтак обґрунтування узагальненої когнітивної моделі мови й комунікативної діяльності, яка б установила повне співвідношення мовних структур з концептуальними, є, безсумнівно, трудомістким і нетривіальним завданням. Більше того, через величезну кількість чинників, які взаємно впливають один на одного та практичну неможливість їх повного врахування, ефективність використання узагальненої когнітивної моделі мови лінгвістами може бути незначною. Звідси очевидна раціональність розробки когнітивної моделі інтерферованої фонетичної системи іншомовного мовлення білінгвів, яка віддзеркалює лише ті когнітивні акти, що безпосередньо беруть участь в породженні та сприйнятті мовлення, або обґрунтовують низку моделей реалізації цих актів.

Зазначимо, що під час фонетичного вивчення мовленнєвих явищ на сегментному та надсегментному рівнях дослідники зазвичай беруть на озброєння когнітивну модель, орієнтовану на фреймовий підхід до породження та сприйняття іншомовного мовлення, позаяк вона є досить гнучкою й узгодженою із психологічними концепціями пам'яті та експериментальними психофізіологічними даними. Крім того, фреймова модель дає можливість адекватної інтерпретації багатьох фонетичних феноменів, зокрема явища фонетичної інтерференції в іншомовному мовленні білінгвів.

У якості однієї з таких автономних моделей може розглядатися, наприклад, обґрунтована нами та зображена на рис. 1 когнітивна модель продукування мовлення психічною сферою індивіда.

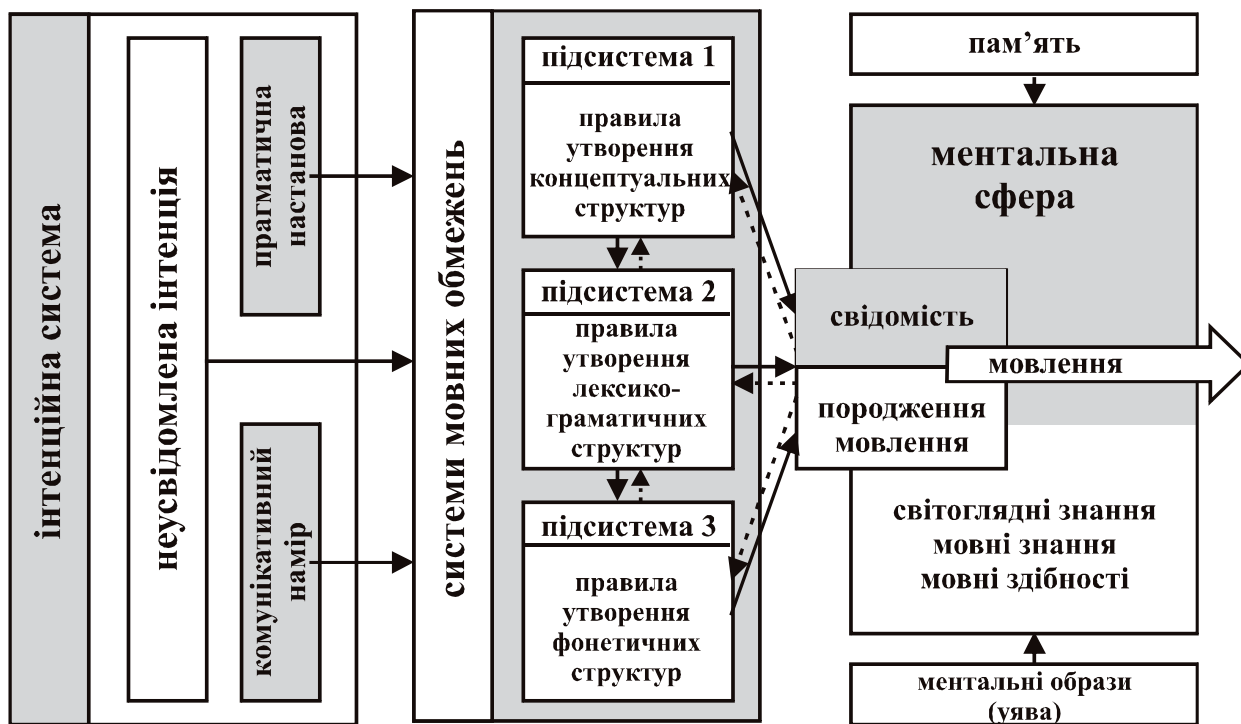

Рис. 1. Когнітивна модель продукування мовлення психічною сферою індивіда

Підкреслимо, що в основу ідеї побудови наведеної моделі покладено фреймовий або блочно-модульний принцип, згідно з яким її зображено у вигляді певної суперсистеми, роль елементів або смисломістких фреймів якої виконують відповідні системи та складаючі їх підсистеми. Когнітивний процес продукування мовлення розгортається за моделлю таким чином. У інтенційній системі індивіда внаслідок взаємодії його свідомості зі сферою

позасвідомого виникають певні за ступенем конкретності комунікативні наміри (неусвідомлена інтенція, комунікативний намір, прагматична настанова), які за прийнятою у системному підході термінологією і слугують входами системи мовних обмежень. У межах цієї системи відбуваються складні процеси попереднього гіпотетичного добору та передбачення можливого взаємозв'язку концептуальних, лексико-граматичних та фонетичних засобів оформлення висловлення. Специфіка перебігу цих процесів полягає у тому, що вони можуть ускладнюватися за рахунок виникнення необхідності узгодження суперечностей, виникаючих між правилами зазначених на моделі підсистем. У разі необхідності такого узгодження психічна сфера індивіда використовує принцип зворотнього зв'язку, (вказаного в системі мовних обмежень штриховими стрілками), у відповідності з яким здійснюється повторне узгодження структури та змісту висловлення.

Вироблені таким чином попередні структура та зміст висловлення поступають у свідомість індивіда, у сфері якої після їхнього зіставлення зі знаннями про світ, мовними знаннями та співвіднесення з його мовними здібностями набувають статус висловлення, готового для використання у мовленні, або у разі суперечностей повертаються (за штриховими стрілками зворотнього зв'язку) у систему мовних обмежень для їх відповідного коригування.

Зрозуміло, що ця когнітивна модель відображає лише одну із сторін когнітивного механізму, який пояснює сприйняття та породження мовлення з точки зору того, як структури мовного знання беруть участь у його продукуванні. Слід також відмітити, що означена на моделі мовна система, як і будь-яка інша система, має здатність певним чином змінюватися у часі залежно від внутрішніх та зовнішніх чинників (інакше кажучи, система реалізує свою програму). Для реалізації програми системи потрібна інформація, поняттями якої когнітивна лінгвістика оперує в аспектах ментальних репрезентацій, структур представлення знань, процесів концептуалізації та категоризації тощо.

Зауважимо з цього приводу, що когнітивна інформація розглядається як наявність переконань, думок чи настанов, а також мотивація, цілі чи особливі задачі. До того ж когнітивна модель має відображати той факт, що зв'язний текст і відповідно процес розуміння тексту здійснюється в соціальному контексті.

Розглядаючи когнітивну модель мовної системи, варто наголосити на тому, що кожна мова має свою доміанту, яка є важливою визначальною характеристикою системи і показником того, що в системі все узгоджено та взаємопов'язано. Під мовною доміантою розуміється один із членів гетерогенного ряду частин, який обирається в якості головного елементу, що панує над ієрархічно підкореними компонентами ряду. Відповідно, якщо наявні доміанти різних рівнів мови, то є і спільна мовна доміанта, яка може відображати і національний характер мови, й ідіолект кожного індивіда суспільства. У сукупності сполучення загальної мовної доміанти та фонетичної доміанти, яка є її частиною, і створює неповторну своєрідність національної мови.

Цілком логічно, що заміна доміанти призводить до перебудови структури субстанції мови, зокрема, заміна фонетичної доміанти зумовлює зміну в структурі всієї фонетичної системи. А це в свою чергу, веде до інтерференції рідної мови при вивченні іноземної. Таким чином утворюється нова фонетична інтерферована система, яка володіє своєрідними фонетичними параметрами на сегментному та просодичному рівнях.

Зважаючи на це, просторову узагальнену когнітивну модель розумово-мовленнєвої діяльності білінгва можна зобразити у вигляді чотиригранної піраміди, основу якої утворюють чинники, що мотивують необхідність оволодіння вторинною мовою.

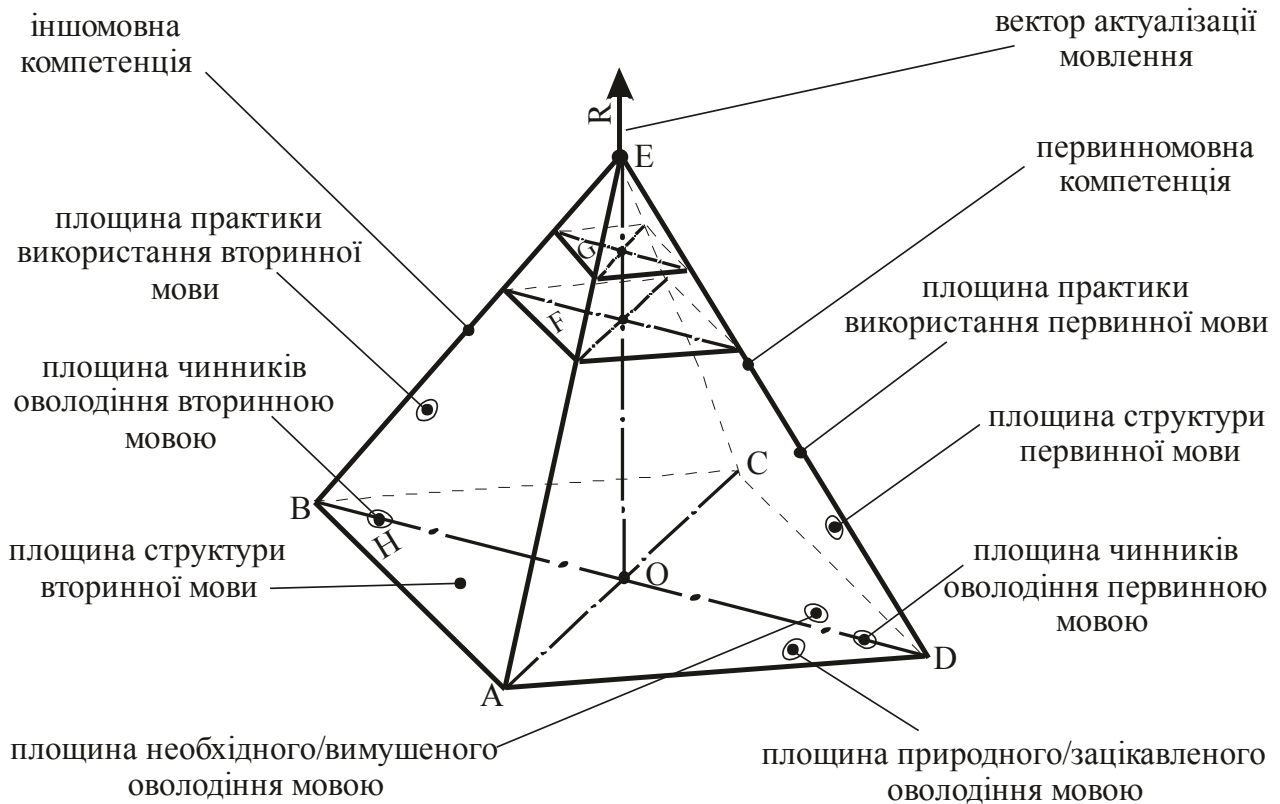

Рис. 2. Загальна когнітивна модель розумово-мовленнєвої діяльності білінгва

Протилежні грані цієї піраміди зображатимуть відповідно знання індивідом структур первинної та вторинної мов. Сторони, перетином яких створюються зазначені грані, будуть символізувати дві площини, наприклад: площина структури первинної мови та площина перебігу її мовної практики, смислосмістове насичення фреймів яких і сконцентрується у вигляді енциклопедичної інформації у зміст структури первинної мови. Подібним чином площини структури та перебігу мовної практики вторинної мови сформують смислосмістове насичення фреймів вторинної мови. При цьому сторони трикутника, означені нами як грані-знання структури первинної та вторинної мов, спираючись на діагональ основи піраміди, виокремлять відповідний їй вертикальний перетин, що набуватиме змісту площини інтерферованої мовної системи, у межах якої поступово знизу вгору і розгортатимуться когнітивні стохастичні процеси функціонування ментальної сфери індивіда під час породження та сприйняття ним мовлення [2, с. 218].

За допомогою побудованої таким чином моделі можна прослідкувати взаємозумовленість та взаємозалежність всіх фонетичних параметрів, які утворюють фонетичну систему мови. Така модель здатна віддзеркалити і взаємодію загальної мовної домінанти сегментного та просодичного рівнів, що утворюють фонетичну систему, яка порушується інтерферуючими елементами рідної мови, що, власне, і спричинює появу вимовного акценту в іншомовному мовленні білінгва. Відтак убачається доцільним постулювати, що інтерферовані фонетичні елементи, прототипами яких слугують відповідні базові фонетичні елементи рідної мови, у процесі оволодіння іноземною мовою несвідомо вмонтовуються індивідом у структуру інтерферованої фонетичної системи, якій властива низка універсальних і специфічних особливостей, що проявляються в національному та індивідуальному характері вимовного акценту.

Крім того, таку модель також може бути членовано на складні системи, що взаємодіють між собою, а саме загальну мовну домінанту та параметри фонетичної домінанти сегментного та просодичного рівнів. Для цього достатньо інтерпретувати зміст інтерферованої мовної системи конкретнішим змістом інтерферованої фонетичної системи.

На наш погляд, окреслену когнітивну модель фонетичної інтерферованої системи можна вважати універсальною, оскільки вона відображає володіння і рідною, й іноземною мовами. Це буде цілком об'єктивно, тому що ступінь володіння мовою залежить від когнітивних механізмів загального знання та мовних здібностей, а ознаки вимовного акценту зумовлені ступенем викривлення фонетичної системи. При цьому зазначимо, що для обґрунтування домінанти інтерферованих фонетичних систем необхідно звернутись до аналізу глибинних структур механізму породження та сприйняття мовлення і на їх основі, беручи до уваги бінарну опозицію інтерферованих систем, підійти до побудови фонетичної моделі.

Отже, використання обґрунтованих нами когнітивних моделей породження мовлення індивідом та розумово-мовленнєвої діяльності білінгва дає можливість адекватного експериментального дослідження та опису феномену фонетичної інтерференції в іншомовному мовленні білінгва у межах когнітивно-дискурсивної парадигми, а також з'ясування причин виникнення іншомовного акценту як результату фонетичної інтерференції під час контактування мов, зумовленого не лише відмінностями артикуляційних баз носіїв досліджуваних мов, особливостями фонетичної системи рідної мови білінгвів, але й впливом когнітивних чинників, таких як ментальність, когнітивна гнучкість, мовні знання, мовні здібності, мовне чуття тощо. Перспективним також убачається вивчення інтерферентних явищ в іншомовному мовленні білінгвів з урахуванням етнолінгвістичного та соціокультурних аспектів.

Література

1. Валігура О.Р. Лінгвокогнітивні і комунікативні основи фонетичної інтерференції (експериментально-фонетичне дослідження англійського мовлення українців) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.04 – германські мови, спец. 10.02.15 – загальне мовознавство / О.Р. Валігура. – К., 2010. – 32 с.
2. Валігура О.Р. Фонетична інтерференція в англійському мовленні українських білінгвів: Монографія / О. Р. Валігура. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 288 с.
3. Калита А.А. Актуалізація емоційно-прагматичного потенціалу висловлення: Монографія / А. А. Калита. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – 320 с.
4. Клименюк О. В. Діалектика трансцендентного в методології наукового моделювання / О. В. Клименюк // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія. – 2002. – Вип. 8. – С. 62–78.
5. Клименюк О.В. Методологія та методи наукового дослідження / О. В. Клименюк. – К.: Міленіум, 2005. – 186 с.
6. Селиванова Е. А. Исследовательские возможности ментально- психонетического комплекса / Е. А. Селиванова // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Карабіна. – 2004. – № 635. – С. 160-163.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
8. Сімонок В. П. Нові горизонти мовознавства: Концептуальні основи моделювання / В. П. Сімонок // Вісник Сумського державного університету. Серія "Філологія". – 2008. – № 1. – С. 81-86.
9. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
10. Cook N. Tone of Voice and Mind. The Connections between Intonation, Emotion, Cognition and Consciousness / Cook N. – Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2002. – 294 p.
11. Fitzpatrick J. Phonology and Phonetics in Psycholinguistic Models of Speech Perception / Fitzpatrick J., Wheeldon L. // Phonological Knowledge: Conceptual and Empirical Issues / Eds. N. Burton-Roberts, Ph. Carr, G. Docherty. – Oxford: Oxford University, Press, 2000. – P. 131-160.
12. Hockett Ch. Language, Mathematics and Linguistics / Ch. Hockett. – The Hague: Mouton, 1967. – 243 p.